

~~25011~~

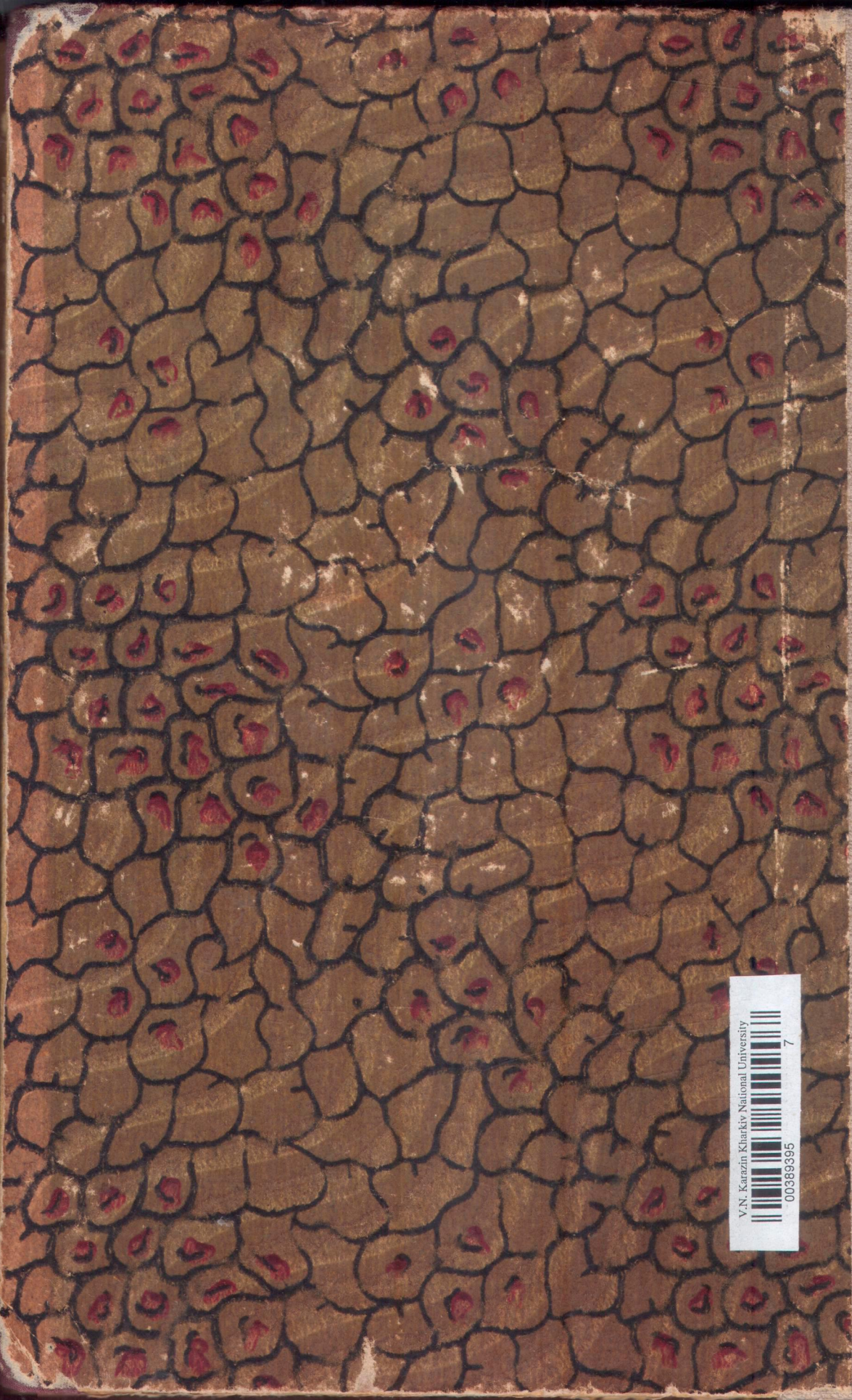
Сергеев М. М.

1173514

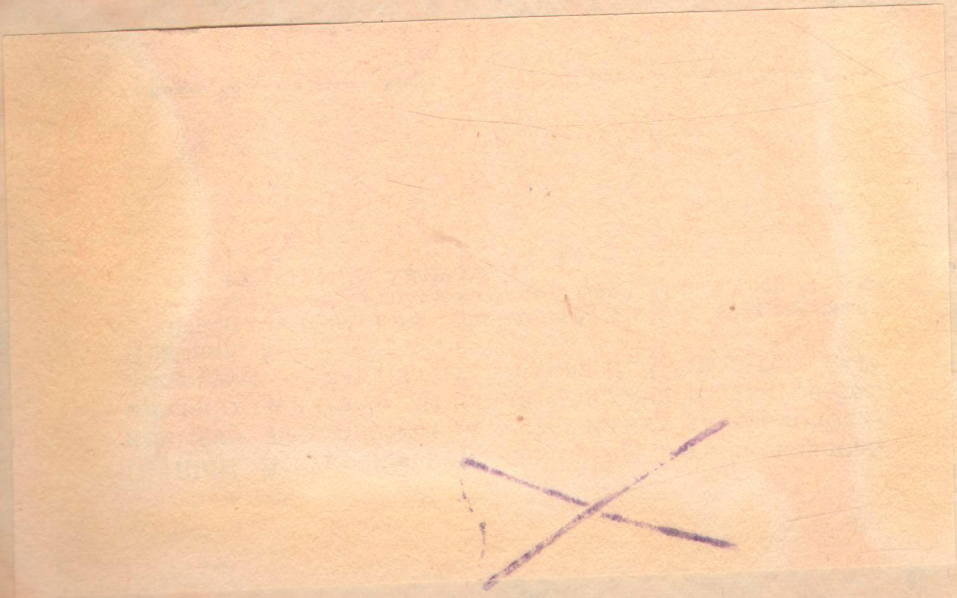
1927

W 9-10

V.N. Karazin Kharkiv National University
00399395
7

X

1933
5/28

K. 815

V. 155

K5817

~~Сбербанк
05
Ш-70
ГОСУДАРСТВЕННАЯ СБЕРКАССА~~

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 9—10
(53)

~~Мат. № 5909~~

~~MS~~

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ІДУ.
Inv. № 20546

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ІДУ
Inv. № 173914

~~ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ІДУ~~

ВЕРЕСЕНЬ—ЖОВТЕНЬ

1927

59.

5 (47.714) „1927“ = 91.79

Укрголовліт № 2142/кв. 1927.

Зам. № 1828.

Тир. 3.600.

ЗМІСТ

	Стор.
М. Сайко. — Поезії	5
Галина Орлівна. — Емігранти, повість (кінець)	6
Май Дніпрович. — Поетам. В саду, поезії	39
Микола Мінько. — Кімната бородатого Чижика, оповідання	41
Іван Цітович. — Поезії	55
Терень Масенко. — Полустанок, поезії	56
Василь Сокіл. — Мандри, оповідання	58
М. Кічура. — Не раз приходиш ти до мене, поезії	78
М. Драй-Хмара. — Поезії	79
О. Відміцький. — Поезії	80
Андрій Лацко. — Переможець, оповідання, переклад з англ. В. Гнатюка	81
Володимир Чучмарів. — Атеїзм Спінози	91
Н. Білярчик. — Філософія прагматизму	116
Костів. — Еміграція	132
І. Лакіза. — Політика партії в справі української художньої літератури	144
Т. Райнов. — Природа в творчості Короленка	154
Т. Слабченко. — М. Коцюбинський та „Народня Воля“	177
Проф. В. Мелер. — Вражіння від німецького мистецтва	180
Євген Кузьмин. — Перша школа малярства	194
Проф. Я. Полфіоров. — Музичні силуети.	215
Хроника	221
З архівних матеріалів	236
Бібліографія	238

ш.м.т. 7. 1. 251

МИК. САЙКО

Далеко лишились повстання,
вогневі часи боротьби...
Ах, скільки ще треба змагання,
щоб людство збулося рабів!..

І скільки ще треба багаття
на мізки плісняві, гнилі,
щоб люди зробилися браття,
Щоб раси єднанням цвіли!..

А ворог знов зуби ошкирив
і псом завиває в льоху...
Мій класе: великі офіри
лежать на твоєму шляху!

Мій класе: твої семафори
по всесвіту рясно горять!..
Ми бились... Ми ворога збором,—
ми знищим ненависти гать!..

Ми бились... Ми сильні, як леви,
ми знаєм за що умирать!..
За нами майбутнє сталеве
без лорда, рантьє і царя!..

За нами вогневі повстання,
бурунні часи боротьби...
Ах, скільки ще треба дерзання,
щоб людскість не знала рабів!..

І скільки ще треба багаття
на мізки плісняві, цвілі,
щоб люди зробилися браття,
щоб раси єднанням цвіли!..

ГАЛИНА ОРЛІВНА

ЕМІГРАНТИ ✓

(Кінець)

XVII

Сергій міряв широкими кроками свою кімнату.

— „Треба рішучо, рішучо все одразу ж розірвати й кінець“.

Нервово м'яв табору коперту в руці. Вже кілька день, як одержав цього листа від своїх товаришів. Кілька разів пробував писати відповідь, — і не міг.

— „Дурниці! Сантументи! Треба нарешті закінчити з цим“.

Сів за свого столика і схилився над листом, щоби ще раз прочитавши, дати якраз таку відповідь, яку складав протягом цих кількох днів.

„Дорогий друже!

„Не можемо надивуватися твоїй мовчанці. Ще два тижні тому послали ми до тебе листа через вірні руки, де пишемо детально про відому тобі справу. Загальні збори старшин постановили викликати тебе до табору, про що ми тобі й пишемо. Твій негайний приїзд конечний, твоє слово тут матиме велике значіння — що ж значить твоя мовчанка? Разом із цим листом надсилаємо гроші на білет, щоб мав змогу зараз же виїхати до К. Не гайся!“

Чекаємо. Твій Левко і інші“.
Каліш.

Справа була ясна: мова йшла про похід, про який все частіше, й частіше говорили по таборах.

Сергій знову забігав по хаті.

Якби він міг отак просто й спокійно-логічно в кількох словах відповісти своїм товаришам. Чи зрозуміють? Чи схотять зрозуміти?

Перед ним встало обличчя рудовусого Левка. Це людина, що уперто і просто ортодоксально вірила в раз намічений шлях, і завжди нещадно вимагала того ж від других. Він не міг виносити, коли хто другий уявляв добро своєї нації в чому іншому, ніж це уявляв він і його найближчі товариші, він з піною коло рота готовий був таврувати тавром „зрадника“ кожного, що робив найменший ухил від дороги, на яку той раз став... І от, як такому Левкові написати про те, що життя пішло вперед, що воно викувало нові істини, що у нього

виникли нові поняття правди, не подібні до тих, які викохали по таборах кільчасті дроти?

Замислився так, що не зауважив стуку в двері. Чиясь важка рука поклатася йому на плече. Підняв голову і... перо випало йому з рук; перед ним стояв рудовусий Левко.

Міцно по-дружньому обнялися.

— Як же ти так несподівано?

— Як бачиш... Еге, я бачу, що ти аж тепер зібрався відповідати на листа. Пізно, брат, тепер треба збирати речі та їхати.

Сергій наче не почув останніх слів.

— Надовго до Варшави?

— Але ж ні! Я не маю ніяких інших справ, як тільки до тебе.

Сергій на хвилю вийшов і повернувся з пакунками, засвітив лампу і почав готувати на примусі чай. Левко сидів на Сергієвому топчані і звідтіля уважно стежив за кожним його рухом. Здавалося, що йому не подобалась мовчанка, з якою Сергій возився коло чайника. Коли нарешті вони обоє сіли за стіл, Левко зараз же почав.

— Сергію, я до тебе може в більш поважній справі, ніж ти думаєш... Хочемо мати від тебе твоє рішуче слово... Справа про похід. Чи ти знаєш, що про нас уже заговорили за кордоном? Нам дехто уже обіцяє допомогу. Якби акція розвинулася ширше, то ти розумієш, чим би це могло пахнути?

— Парою рушниць із Польського арсеналу — процідив Сергій, мішаючи ложечкою чай.

— Хе-хе! Ні, дорогий мій, кинь ти свої сантименти, не Польщею тут пахне! Загальним визвольним походом Європи — ось що!

Він підняв з лоба жмут рудого волосся, розчесав пальцями голову і трохи почекав, чи не заговорить Сергій. Але Сергій мовчав. Тоді Левко продовжував.

— Так от слухай, ми одержали цими днями листа з Відня, де нам пишуть, що в швидкому часі відбудеться з'їзд послів У. Н. Р. На цьому з'їзді мусить бути зачеплена справа про похід і треба комусь від таборян поїхати до Відня, щоб там підчас з'їзду поставити питання про похід на більш твердий ґрунт.

— Сергію, ти ж зібрався їхати до табору?

Сергій підвів голову і дивлячися кудись поза Левка, відповів тихо, але твердо:

— Ні.

Левко насторожився:

— Ну, а тепер, після всього, що я тобі зараз розповів, ти поїдеш зі мною до Відня?

І знову тихе, але тверде:

— Ні.

Левко відсунув шклянку від себе:

— Слухай, Сергію, говори зараз же в чому річ. Я дещо чув про тебе, і те що чув мене дуже схвилювало, це не може бути... Я навмисне приїхав до тебе, щоби почути від самого тебе...

— Я ж давно писав, та й висловлювався проти походу...

— Так, але всі ми розуміли це просто, як непогодження з тактикою. Ти був завжди активістом, і раз загальна постанова є йти,

то як же можеш ти не йти? Оця твоя поведінка останніх часів почала дуже мені не подобатися. Ти став із чимсь таїтися, щось ховати від нас. Тобі довіряють, наші старшини, вибрали тебе до повстанчого штабу, всі тобі вірять, але в мені, вибач, ти цю віру сколихнув!

Сергій встав, пройшовся по кімнаті і зупинився просто перед Левком.

— Слухай, я хотів тобі, і взагалі всім вам написати. Довго, надто довго я думав над цим, і вирішив, що ніякі — ні цей похід, ні другий непотрібні.

— Ти хочеш сказати, що вони не виправдають себе?

— Ні, я іменно кажу: непотрібні. Коли б навіть допустити, що цей похід був би вдалим, і слідом за ним уся еміграція на „білих конях“ переїхали б кордон, і тоді би я сказав: непотрібне це все.

Левко зірвався з місця. Блідий, як і Сергій, він стояв проти свого товариша, стискаючи міцно спинку стільця.

— Кажі, кажі далі! Що ж потрібно? — вп'явся він у Сергієві очі.

Голос у Сергія звучав глухо, говорив, наче видавлюючи з себе слова, але те, що говорив, зафіксував.

— Скажу. Це у мене обмірковано ночами безсонними. Це мені муки коштувало... боротьби...

— Кажі! — захлинався Левко.

— Ми повинні всі туди повернутися, але не на „білих конях“!

— Як? Що ти сказав? Як ти сказав, мерзотнику?!

Руді вуса схилились над Сергієм, міцні пальці стиснули його за горло. Рвучким, сильним рухом Сергій вирвався і став на другому кінці кімнати. Левко похитнувся і з розмаху сів, скорше упав на топчан. Схопивши голову обома руками, сидів він не рухаючись, поки Сергій говорив з другого кінця кімнати.

— Знаю, знаю все... Знаю віру... у нарід, знаю вашу, ні нашу тугу, знаю і тому кажу: прийшов час перевірити вартість ідеї, якій служите й для якої готові на все навіть на злочин... Від цього злочину хочу застерегти, хочу, щоб не сталося фатальної помилки, хочу не даги вирости новим могилам, які, мов зараз бачу на подільських полях, засипаних снігом, хочу, щоби ми всі, як один повернулись до свого ґрунту і спокійно взялися за роботу. Ти запитаєш: як саме? Скажу. Знаю з певних джерел, що швидко має бути оголошена широка амністія. Знаю, що в швидкому часі до табору буде послано людей, які будуть інформувати про майбутню амністію. Якщо похід все таки відбудеться, звичайно питання про амністію відсунеться значно надалі... Левко поволі встав. В очах загорілося два зелених вогники, голова, витягнена вперед, злегка дріжала. Побілілі губи кривилися під рудими вусами. Поспішними рухами натягав свою шинелю.

— Левко!

У дверях обернувся, мов щось огидне з рота виплюнув, прошипів:

— Скільки взяв від більшовиків за контр-походову агітацію?..

XVIII

З якогось часу до Ольги почала знов приходити її колишня товаришка по службі в „міністерстві закордонних справ“ — білява Зіна, що так колись не сподобалася Наталі в каварні, і голос якої, здається

вона пізнала тоді, за стіною, коли Ольга пішла продавати своє пальто.

Білява Зіна улаштувалась тепер в одному з наймодніших кабаре, як піяністка і почувала себе, очевидно, дуже добре. Урядовець - інтендант відійшов набік і його місце зайняв директор кабаре.

Ольга якось надиво швидко поновила з нею товаришування. Зник той холодок і та віддаленість, в якій тримала вона Зіну навіть у „гарнівські часи“. Ольга, наче навмисне знижувалася до Зініних інтересів і з якоюсь захопленою цікавістю слухала й сама розпитувала про Зініне життя. Часто вона відпроваджувала Зіну, довго ходила десь з нею і поверталася пізно додому. Але Євген ніколи не турбував її своїми запитаннями: він був радий, що вона трохи заспокоїлась.

Одного разу Ольга, відпроваджуючи товаришку, зайшла разом із нею до кабаре.

Яскраве світло одразу засліпило очі — занадто довго вони були в півморозу сутерен. Гомін сотень голосів, запах тонких перфум, удекольтовані сукні в один і той же час і дратували і підносили нерви. Все здавалося давно знайомим і в той же час новим. Вона лише одну хвилину посідила коло Зіни і одразу ж пішла. Але, як тільки вийшла, так відчула, що її знов потягло вернутися туди, де так яскраво світилися вогні, де було так безжурно - гамірно.

З того часу почала ледве не що-дня відвідувати Зіну в кабаре.

— Вчора мене питався наш директор — хто ти така, — говорила одного разу Зіна — знаєш, що я йому сказала?

— Що?

— Я сказала, що ти співачка циганських романсів. Ха-ха-ха!

— Навіщо це? — звела брови Ольга.

— Але ж це не була цілковита брехня! — сміялася Зіна. Ти так чудесно співаєш... Пам'ятаєш тоді, на вечері в „Бристолі“? „Ночи безумные“... Ех, гарні часи це були! Слухай: а що якби директор тебе заангажував? Ні, ні, не думай, не до нашого кабаре, я зовсім не хочу, щоб ти відбила в мене директора, — в тебе є досить шансів на те. Але він міг би тебе заангажувати до одного з інших своїх кабаре, а в нього їх цілих три. У них у великій моді тепер руські циганські романси. Ну... так як же?

Ольга, стиснувши брови, перейшлася очима по лисих головах, що сиділи за столиками і обернулася до Зіни ворожою. В голосі знову звучав той метал, що був давніше знайомій Зіні.

— Навіть мови про це не може бути.

Йшла додому роздратована. Перед її очима стояла Зіна такою, якою вона була в дійсності: цинічна, вульгарна. І однак в цій дешево-продажній істоті Ольга відчувала страшну, пильну потребу. Ольга не була метеликом, що летів несвідомо на вогонь. Життя, яким жила Зіна, було їй знайоме, воно вже не вабило її своєю таємницею, в свій час вона з презирством одвернулася від його, але тепер її хора істота відчувала, що може близький той час, коли ця „непевної репутації“ жінка може стати їй у великій пригоді. Тому ненавиділа, і трималася її.

А Євген... чи знав він? Ні... скорше відчував. Десь підсвідомо, в глибині була непевність, непевність ще з того моменту, коли Ольга відмовилася сказати, де пробула цілий день. Підсвідомо ж ненавидів

біляву Зіну, і оті прогулянки з нею. Чув, що насувається якась катастрофа, хотів, і не міг спинити її. Боявся заговорити з Ольгою, образити підозрінням, ждав, що сама заговорить.

А вона мовчала... Тоді Євген знову цілий віддався скрипці. Годинами працював над важкими пасажами, а ввечері, коли приходила до дому Ольга, він брав скрипку і грав улюблені п'єси.

... Одного разу Ольга пішла з дому і більше не повернулась. Євген чекав її аж до ранку, і коли на дворі розвиднілось, взяв капелюха і вийшов із хати. Ледве здаючи собі звіт у тому, куди й чого йде, він піднявся по сходах до Наталі.

— Вона пішла від мене! — сказав він, як тільки переступив поріг Наталіної кімнати.

Сказав і здивувався, що ці слова так просто звучали на людській мові. Сидів, мов скам'янілий; не знав скільки минуло часу. Потім, наче щось згадавши, встав і сказав, що піде шукати Ольгу.

— Куди?

— Я не знаю... Але треба ж шукати... Вона сама не хотіла, її штовхало щось... Треба, треба зараз же знайти, треба поговорити... повторював, шукаючи капелюха.

XIX

Після відходу Євгена, Наталя ніяк не могла прийти до себе. Вона теж почувала, що мусіла б кудись бігти, десь шукати, допомогти Євгенові і в той же час відчувала, всю безкорисність цього. Кинулася до Миколи, що вже був прокинувся.

— Слухай: Ольга пішла від Євгена!

Микола зробив більш здивоване, ніж вражене обличчя, потім байдужо махнув рукою:

— Ну й нехай собі!.. З її легеньми погано жити в сутеренах.

— Ах, ти все про своє... Зрозумій, це ж жах!

— А ти завжди тільки про чуже, а до свого... Микола закашляв і, махнувши ще раз рукою, пішов умиватися.

Безнадійно ходила Наталя по кімнаті. Робота вся валилась із рук. На фабрику було ще рано йти, бо працювала сьогодні у денній зміні. Микола кудись пішов і тиша, що панувала навколо дратувала її. Почула стук у двері.

— Сергію! Як же це гарно, що ви прийшли. Ви не маєте поняття, як ви зараз потрібні мені! — говорила, тягнучи за руку до кімнати. Ви нічого не знаєте? Ви не були в Євгена?..

І зупинилася: стурбована своїми думками, вона одразу не звернула уваги на Сергієве обличчя; а тепер, коли глянула на нього...

— Сергію, що з вами?

Дійсно Сергій мав вигляд цілком хорої людини. Лице мало блідо-жовтий відтінок, губи посиніли і якимось ще міцніше, ніж завжди, стиснулись.

— Ви хорі, Сергію?

Сергій підняв очі і заговорив зовнішно спокійно.

— Ні. Просто справа лише в тому, що вчора ввечері приїхав з табору мій один дуже близький товариш. І от цей найближчий товариш

назвав мене продавником... Властиво про це я й прийшов вам сказати. Ви питаєте, чому я з цим прийшов іменно до вас? Не знаю... А проте брехня! Знаю... Просто ви тут єдина людина, з якою я звик ділитися всім.

Він сів на стілець і поволі, не поспішаючи, як би з глибини себе, розповів Наталі все, починаючи з Левкового приїзду. Наталя слухала, боляче приймаючи кожне Сергієве слово.

— Я не обвинувачую Левка... Зрештою він не винен, що думає, так а не інакше. Але ясно, що тепер між нами все скінчено — межі мною, ним і тими всіма, що з ним. Не обвинувачую й тих, других, вони шукають своїх шляхів, але зрозуміло, що наші дороги тепер різні... Так що ви вже тепер все знаєте і скажете про це всім, кому слід...

— Значить ви, Сергію, підете з червоними?

— Так.

Сергій встав на ноги.

— Ну, що ж, до побачення, Наталю.

— Куди ви так? — здригнулася вона.

— До себе. Я ж уже все вам сказав, що треба було.

— Але ви ж прийдете ще?..

— Н-не знаю. Може бути, що ми швидко не побачимось.

— Ви вже їдете, зовсім? — одніми устами проговорила Наталя.

— Ні, поки що я мушу зачекати... Потім взагалі я маю ще деякі плани... Побачимо...

— Значить ви ще прийдете? — надійно глянула Сергієві в очі.

Глянув на неї: стояла така тонка, що здавалося, зламалася б від необережного дотику. Хотілося сказати їй щось ніжне, ласкаве й боявся вразити. Не говорячи ні слова, взяв обидві її руки у свою одну, а другою ніжно пестив її бліді, поколоті голкою пальці.

— Якщо ви не знаходите, що ми з вами вороги, то я прийду.

Наталя тільки тепер згадала про справу, що про неї мусіла по-радитися з Сергієм.

— Сергію, у Євгена нещастя: Ольга пішла від нього.

— Справді? Давно?

— Сьогодні вночі... він недавно був у мене.

Сергій одну хвилину стояв мовчки, потім підвів голову:

— Ну, що ж. Інакше й бути не могло... А шкода. В ній було щось таке... якась сила. Можливо, що кили б вона зустріла кого іншого на шляху, а не Євгена, то все було б інакше. А так — все одно.

— Сергію, невже ви думаете, що вона вже не вернеться?

— Вона? Не думаю... А коли б і вернулася сьогодні, то завтра знову піде. Вона занадто горда, для того, щоби довго лишатися в сутережах.

— Але ж вона загине...

— Коли іншого способу немає вирватись із ями, то людина хапається за всякий. У всякому разі, Наталю, якби в чому була потрібна моя допомога, ви ж знаєте, що я готовий кожної хвилини. Тим часом до побачення, я зайду до вас цими днями...

Сергій штовхнув двері і від несподіванки здригнувся: за двирима стояла зігнута Миколина постать.

— Ти забула, Наталю, замкнути вихідні двері — вийшов він до хати.

Він був блідіше, ніж звичайно. Стиснені губи мали ліловий відтінок.

— Тобі недобре? — запитала Наталя.

Микола пильно придивлявся до Наталіного обличчя, що все ще палало від розмови з Сергієм.

— Ні, мені навпаки значно покращало. Так визнав і лікар, у якого зараз я був; він обіцяє, що я житиму до ста років... — спробував усміхнутись.

Перевів очі на Сергія і вони зараз же перемінили свій вираз: з підозріло-пронизливих зробилися хоробливими й маленькими:

— Чого ж ви тікаєте? Посидьте трохи. Правда воно нудно говорити з хворим...

— Я вже зібрався йти — пробуркотів Сергій, — іншим разом колись. До побачення!

XIX

О дев'ятій годині ранку кур'єрським потягом Варшава-Відень Левко під'їздив до велетенського двірця.

Правду кажучи він почував себе досить розгубленим, коли зі своєю невеличкою валізкою в руках опинився серед галасливо-оживленої юрби. Він уже було зібрався запитати, яким номером треба їхати на N-strasse і тільки скомбінував зі скупого свого запасу німецьких слів ціле речення, коли його хтось смикнув за рукав. Це був Сашко — давній Левків приятель, що мешкав тепер у Відні.

— Нарешті знайшов тебе!

— Як це добре, що ти вийшов мене зустріти. Тут дійсно можна собі голову скрутити.

— Та й не тільки тут, у нас скрізь весело! — засміявся Сашко. — Ну, що ж їдьмо до мене?

— Їдьмо. Тільки я мушу як-найскорше привести себе до порядку, бо на дванадцять мені треба до посольства.

— Це недалеко від мене і ти безумовно будеш у свій час.

Через півгодини Левко був уже у Сашка.

— Що ж, почався посольський з'їзд? — запитався, умиваючись над мискою.

Сашко якось непевно махнув рукою:

— Властиво, з'їзду справжнього, здається й не буде, бо з'їхалися далеко не всі послы.

— Ну, але все ж у них уже відбуваються якісь наради?

Сашко знизав плечима:

— Зрання до вечора розмови про фінансову кризу. Вони вже всім у печінки засіли.

На вулиці їх знов обгорнув гамірливий рух велетенського міста. Левка, що довгий час перебував майже безвихідно за дротами, охопило якесь дивне почуття подразненості й роздратованості. Недоброчинливо дивився на тисячі ніг, на сотні автових коліс, що здавалося хотіли намотати на себе всі людські нерви. Раніш, ніж перейти на другий бік улици, вони мусли перечекати хвилин із п'ять, поки полісмен дав знати рукою, що перехід вільний.

— Ну, я би тут не схотів жити, — буркотів Левко, сковзаючись, як по льоду, по вкатуаному гостинцеві.

— Отже, не всі такої гадки, як ти. Я знаю емігрантів, які оджилися тут до останніх злиднів, але не хотять покинути Відня, що так уміє втягувати в себе чужинця... Ну, от ми й прийшли. Бачиш цей будинок праворуч. Там є таблиця. Ти добре запам'ятав мою адресу? Ну, йди, зараз побачиш усю цю „кунст-камеру“ —.

— Чому ти так? — обернувся було Левко, але Сашко усміхаючись йому уже переходив на другий бік ulиці.

XX

Коли Левко увійшов у посольську почекальню, там було всього дві душі, якийсь, з вигляду, бувший старшина і немолода жінка в підтоптаних черевиках, з лорнетом. За хвилину вийшов секретар.

— Вам сьогодні авдієнції не буде, — звернувся він до військового. — І вам, пані...

— Ви до пана посла? В якій справі, — запитав він Левка, з сильною галицькою вимовою.

— Я мушу бачити особисто...

— В такому разі авдієнція може відбутися тільки завтра.

— Чому? Хіба посол куди від'їхав?

— Ні, але я мушу докласти панові послові, а пізніше він...

— Слухайте, моя справа дуже спішна і посол так само зацікавлений в цьому, як і я, — не без роздратованості проговорив Левко.

Секретар оглянув його згори вниз.

— Добре, я доложу панові послові.

Левко лишився чекати. Він був певний, що посол його прийме зараз же, бо приїзд його не був несподіванкою.

За кілька хвиль вийшов увесь сяючи секретар. Він попрямував просто до Левка.

— Пан посол прийме вас зараз же по сніданку.

Потім він підсів до Левка.

— Вибачте, але тут ходить стільки різної наволочі. І потім самі розумієте, — престиж. Не можна так аби-кого пускати...

— Одначе, ви тут уже встигли розвести канцелярську рутину — усміхнувся Левко.

— Репрезентація! Нічого не поробиш. Мусимо додержувати певного етикету — зідхнув він. — Ви, пане поручнику, не знаєте, скільки нам приходится терпіти. О, дипломатія, то велика річ. Хоч іноді і — ой ой! нахилився він до Левка: — Пані послови собі дюжинами шовкові панчохи купують, а нам затримують на півмісяця виплату утримання... Ви, як людина військова, то може...

В цей мент двері вліво відчинилися і секретар, підплигнувши мов м'яч, побіг до них. За півхвили він обернувся до Левка:

— Прошу.

Левко увійшов до просторого кабінету.

— Прошу! — піднявся на зустріч Левкові чоловік у ясно сірому убранні.

— Дуже радий вітати одного з лицарів нашої армії — промовив він, підіймаючи свої кущеваті брови і збираючи весь лоб у дрібну сітку зморшок, що продовжувалися аж на лисину і губилися пізніше в ріденькому волоссі.

— Панове послі, — звернувся він до кількох елегантно, по європейському убраних людей. — Це той сотник, про якого я казав вам. Прошу бути знайомими... Сотник лише сьогодні приїхав з табору і, оскільки я знаю, має деякі цікаві новини. Впрочім дехто з вас уже поінформований про це...

Левко незручно стиснув чотири протягнуті руки.

— Ви нас вибачте, у нас — нарада... Ми її швидко закінчимо, тоді будемо просити вас поінформувати...

— В такому разі — зробив Левко рух, щоби відійти.

— О, ні! — зупинив посол. — Ваша присутність буде нам тільки приємною. У нас нічого секретного... Чи ж так, панове?

— Просимо: вклонилося кілька чоловік.

Левко знайшов для себе місце в кутку за невеликим столиком.

— Отже ми продовжуємо! — почав високий з вірлиним носом чоловік. — Ви говорили про скрутне становище посольства в Італії в зв'язку з кризою нашої державної скарбниці...

Один з послів наче прокинувся від глибокої задуми, або сну:

— Га? Ну що ж? Справа, здається досить ясна... Я вам уже розповів про неймовірно трагічний стан посольства в Римі... Ще трохи часу і ми просто не матимемо за що пообідати.

— О, я гадаю, що пан посол вже занадто трагічно бере справу, — почав віденський посол. Все таки, коли взяти на увагу, що в Тарнові зараз...

— Ах, що там Тарнів! — безнадійно махнув рукою перший. — Тарнів, дай Боже, щоб сам себе витримав зі своїми щоденними перемовуваннями кабінетів.

— Але ж, однак, що це є? — з галицьким акцентом заговорив чоловік у смокінгу. — Що то є? Якась западня! Яке ж мали право посилати нас по європейських державах, не маючи на це відповідних ресурсів?! Якщо мені, нині прийдеться виїхати з Англії, яке це вражіння справить на Європу? Якщо наш уряд не знайде змоги вийти зі скрутною ситуації, то я примушений буду податись до демісії!

— Мушу вас запевнити, заговорив голова наради, що і в Берліні справа стоїть далеко не так блискуче, як дехто собі уявляє. Всі ці легенди, що розповідають про суми, які посольство наче б то одержувало від уряду — дурниця... Я міг би в кілька хвиль розбити всі ці казки. Але факт той, що хоч ми поки що й маємо на що обідати...

— О! — перервав його посол із Англії, я гадаю, що для пана посла, ще стане на добрий *viennner — chnitzel!*

— Я би просив без таких дотепів! — з повагою відповів посол із Берліна.

Левко сидів, як на вуглях у своєму кутку. Послі наче забули про нього, й говорили не стискаючись.

— Які перспективи можуть бути? Позичка? Хто позиче? Англія? Треба бути наївним, щоб так думати.

Хто може дати: Німеччина, Італія? Під яку „закладну“? Польща, Румунія?— Ха-ха!— Держави з брудною білизною під шовком!— Для великих держав треба гарантований вексель— он що! Вексель із тризубом У. Н. Р вже не в силі!

— Чекайте, панове, не беріть так гостро справи— нарешті покрив голоси віденський посол.

— Якраз зараз, коли ви так аж надто песимістично дивитеся на справи,— в цей час далеко не вся еміграція дивиться так, як ви. І якраз зараз починається одна акція, акція, яка цілком зможе підняти вартість векселя з тризубом! Ми маємо певність, що європейські держави не лише визнають цю справу поважною, але й підуть на зустріч, допомагаючи матеріально й морально. І хто знає: може в майбутньому ми станемо в авангарді Європи, виставляючи першими свої груди проти східнього варвара...— він зробив павзу і театральнo витер хусткою лоба.— Ця акція— похід на Радянську Україну!

Уся промова, не дивлячись на „підогрівательний тон“, не справила особливого враження. На мент у кабінеті запанувала тиша, під час якої посла, здавалося, підраховували в своїй голові,— оскільки позитивно відіб'ється ця справа на становищах посольств, та на який час підійметься їх кредит у європейських державах.

Левкові раптом невтримно захотілося встати й піти геть з наради. Своім інстинктом фронтовика, він почав відчувати неймовірну огиду до оцих панів у лакованих черевиках. Згадалися ті короткі зустрічі на фронті, коли він бачив цих і подібних їм „державних мужів“. Червоними від безсонних ночей очима, дивився він не раз із своєю сотнею козаків, як який небудь „тип“ розлягшися в авто, з портфелем у руці і з неймовірно діловим виглядом „екстренно“ летів на Кам'янець.

Приїхав сюди, щоб через послів знестися з прихильними державами, щоб через них пояснити мету походу... Тепер починав сумніватися, чи їх голос має там дійсну вагу. Всі ці думки так зайняли його, що здригнувся, коли побачив над собою віденського посла.

— Так ми вас, пане сотнику, дуже просимо дати нам інформації.

— Прошу, до ваших послуг— поборов себе Левко і підійшов до столу.

Після двогодинної наради Левкові боліла голова, а в думках був якийсь кавардак. Перейшовши порожню почекальню, він вийшов на сходи. Він уже збирався відчинити вихідні двері, коли його увагу прикував якийсь папірець, приліплений до них, очевидно на швидку.

На папері було намальовано дохлу шкапу, а над нею п'ятеро ворон, з яких кожна нагадувала обличчя когось із панів послів. Під низом був підпис: З приводу кризи державної скарбниці

*

Ввечорі Левко зустрівся ще раз із послами в каварні „Repense“, де вони йому призначили побачення. Всі п'ятеро були в піднесеному настрою, говорили компліменти на адресу „лицарського“ війська, безконечно знайомили Левка з різними людьми у візитках, у смокінгах, з поважними обличчями дипломатів, з довговолосими юнаками, з якимись військовими. Все це на всіх мовах менш, чи більш приязно

зверталось до Левка. Перекладачем був посольський секретар. Крізь звуки „фокст-роту“ та драстичного „бімболо“, крізь дим від гаванських сигар, крізь дзвінкий сміх двох пань послових, що свobodною поведінкою хотіли підкреслити своє європеїзування, крізь весь каварняний чад, у Левка цвяхом в голову біла думка:

„Чи не голі слова — оці всі обіцянки, чи в потрібній хвилі хоч хто-небудь із цих смокінгів та візиток протягне руку?..“

А в одному з захисних кутків „Renèsense“ в цей час відбувався діалог двох добродіїв в чорних візитках:

— Як вам подобається ця нова комбінація з походом? — запитав білявий.

— Гм... Що? Чи подобається? — добродій в чорному випустив кільце диму: — Подобатися, звичайно, тут особливо нічому...

— Але?..

— Але це дасть на який час можливість гри.

— Я їду завтра до Берліну.

— Думаєте продати жито на пні? Не дорожіть ж, бо жито на пні — журавель у небі!

— Вибачте, добродію, — зробив рух білявий — я вам здається не сказав, що не вірю в добрі результати походу.

— Не хвилюйтеся. Ви, звичайно можете не вірити, але від цього ваші шанси не переростуть моїх. Що до мене, то я їду завтра до Тарнова.

— Підогрівати?

— Ви хочете занадто бути далекозорим... Я таки справді думаю, що в цього анемічного ес-ефівського тарнівського кабінету замало крови, для того, щоби нагрівати цілий організм.

Добродії в чорному чокнулися між собою чарками.

— Ergo bibissimo!

Через два дні Левко виїхав із Відня. В той же день чотири посли відїхало кожний у свій бік, везучи нові надії на нову гру: шахматну дошку було розгорнено знову.

XXI

Кілька держав сказало кілька компліментів у бік „походовців“. — Варшава теж не дримала. Ця справа більш ніж кому іншому припала їй до смаку. Мусила ж вона компенсувати собі видатки, що витрачала на табори. Це ж була чудова нагода порушити спокій червоного сусіда, тим більш, що цим самим вона не поривали з ним мирних відносин.

Кілька підбадьоруючих слів, кілька обіцянок допомоги і справу з походом було вирішено; в другій половині жовтня польська адміністрація почала переправляти військові таборні частини наче б на роботи до волинських лісів, як це офіційно називалося. На ділі ж польський уряд допомагав їм зібратися коло кордону. Допомагав також і зброєю — небагато, бо самі рахували підприємство ризикованим.

Одної ночі частина війська підійшла до самого кордону і напала на прикордонну сторожу. Так в кінці жовтня 1921 року почався пам'ятний для всієї еміграції похід.

*

Почалися дні напруженого чекання. Коли не коли якась звістка розкраювала темряву. Тоді підбадьорувалися, збиралися гуртками.

— Вперед наші йдуть.

— Чули? На Київ пішли.

В середині листопаду випав сніг. Спочатку він сівся дрібно-дрібно, потім пішов сильніший, покрит собою таборіві дрти, покрит волинські поля. Все затихло, завмерло, навіть скупі чутки зникли.

Тоді почала наростати глуха тривога:

— Чому уряд не наладає звязку?

— Чому поляки не підкріплять новими запасами амуніції?

— Чому так байдужа Европа?

Тарнівський уряд розгублено розводив руками, боязко дивлячися у бік сходу.

Але одної листопадової ночі волинський кордон перелетіла звістка. Не вірили, чекали ще. А звістки летіли від Тетерева, де були розбиті останні загони, аж до дртів; прибилися в дощаті мансарди, за товсті стіни сутерен.

— Чули?... В мене брат.

— У мене чоловік.

— Проклін!

— Хто зачав усе це?

— Хто сказав перший про похід?

— Їх було ведено на смерть!

— Зрада!

— Проклін!

Стискали кулаки на адресу тих, що грали у шахи по європейських каварнях.

За кілька день з'явилися в емігрантській газеті стовпці з іменами вбитих, а пізніше почали вертатися через кордон недобитки: босі, обдерті, з запаленими від безсонних ночей очима, з відмороженими ногами.

Між іншими хорими, до Каліського шпиталю було привезено з кордону старшину. В нападах божевілля, він комусь погрожував, бився головою об стіну, кусав собі руки. Іноді розпачливо кричав:

— Сергію, друже, прости, я тебе образив...

Кидався люто, кусав собі пальці...

А десь у Берліні, в Парижу, в Варшаві, де політикували дипломати, з шахматної дошки було знято ще одну фігуру.

XXII

— Ну так, Наталю, це правда, я увійшов у зносини з тутешніми комуністами. Більше того — Сергій озирнувся на Миколу, що спокійно спав на ліжку — більше того, я вам скажу, що я з ними працюю, поки - що моя праця мала: я увійшов у склад комітету по допомозі політв'язням. Але я відчуваю, що й на цьому ґрунті можна дещо зробити і свідомість цього наповнює мене радістю.

— Я знала, що це так скінчиться з Вами...

— От іменно — перебив Сергій Натаю, що так скінчилося не лише зі мною. Ну і от даю слово, що ні за що не вгадаєте, кого я там зустрів!

— Когось із спільних знайомих?

— Товариша Ляценка!

— Що-о?! Яким чином?

— Працює! Він тоді ж, як пішов від нас нав'язав зносини з робітниками, вступив до обувної майстерні, там він і зустрів декого зі своїх теперішніх товаришів. Бадьорий, сильний, на Україну їхати збирається, але каже, що раніш хоче тут ще попрацювати. Чорт його знає як сильно може підбадьорити така зустріч!

— По правді кажучи і я не думала...

— Гей, Наталю, якби так ви... То про це поки-що немає що й думати...

Слухайте, Наталю, ось що — він прислухався до нерівного Миколиного храпу.

— Я мушу виїхати на якийсь час звідціля. Повернуся може за місяць, може за два. До того часу мені треба десь переховати оце — показав він на білий пакет. — Тут нічого зривчастого... Як гадаєте, чи не можна було б якось у вас?..

Наталя хвилину намислювалася:

— Знаєте що? Це буде не зовсім у нас, але я знаю одне місце... Я вас зараз поведу... Беріть, і як що місце буде відповідне... Ходім...

Коли через десять хвилин Наталя ввійшла до кімнати, Микола сидів на ліжку і важко захлинаючися, кашляв.

Від несподіванки здригнулася:

— Ти вже не спиш?

— Куди там!... — Закашлявся ще сильніш.

Сторожко глянула на нього:

— Був Сергій... ти не чув?

— Хіба був? Шкода, що не чув, він-би зі мною в шахи загравав...

Вдивлялася в очі: червоні від кашлю, короткозорі, а всередині зіниць захована насмішка.

XXIII

— Я знайшов її! — нервово говорив Євген, бігаючи очима по Наталіній кімнаті. — Вона в „Саському“ кафе, її товаришка улаштувала... Виступає там співачкою циганських романсів...

Він зупинився, нервово провів рукою по своєму волоссі і здивовано, наче вперше, оглянув кімнату.

— Вам може здається дивним, що я так уперто шукаю її? Може на ваш погляд, я не маю самолюбства? Нехай і так. Але я хочу вас просити, Наталю, допомогти мені зробити одну спробу...

Говорив уривчасто, часто перериваючи себе на середині речення. Видно, що йому було важко говорити.

— Охоче, Євгене, допоможу, чим зможу.

— Ви зможете, бо вона вас так шанує. Я хочу вас просити, піти зі мною до неї просто, в кафе. Вона може думає, що я її не зможу простити... Але ні... Властиво я не те хотів сказати. Я не маю за що прощати її. Ну, одним словом ви їй скажіть, що я жду її і прошу вернутись...

Він обхопив голову руками.

Наталя встала:

— Добре, Євгене, ходім!..

Що є найбільш характерним у цьому галасі, в цьому морі світла в цих каскадах сміху, в цьому голосному, якомусь завзято-нахабному оркестрі? Найголовніше в цьому — безладдя, ця повна незв'язаність рухів зі звуками, веселість і сльози і п'яна одвертість з першим зустрічним. Коли тільки входиш у цей какофонічний хор, якимось відразу наче глухнеш, а потім чуєш, як десь розтоплюється й розпливається твоє власне я, як воно роздроблюється між мармуровими столиками, приєднуючись до загального хору безладдя.

Наталя й Євген ішли між столиками, пробираючись у далекий куток, де між колюмнами стояв окремих столик.

На естраді якийсь добродій у фракку, з білою хризантемою і з таким же білим і худим лицем, пританцьовуючи і пристукуючи, ниспівував куплети:

„Ach, to Peru, Peru kraj
Tam Zycia istyj raj
Tam egzotyczna milosc wrze“.

Він скінчив і ціла зала залопотіла оплесками. Далі куплетист заспівав щось таке, від чого присутні, „порядні“ дами соромливо опустили очі, а їх щоки зажеврілися червоним полум'ям, — у кого від правдивого почуття незручності у кого від збуреної крові...

За куплетистом вийшла балетниця. Вся краса її танцю була, здається в тому, що вона по черзі викидала, то одну, то другу ногу, при чому з-під коротенької спіднички раз-за-разом визирали ажурові панталони не першої чистоти. За столиками приходили в захоплення, дами запевняли, що балетниця надзвичайно „пластична“, а мужчини не зводили очей з її „ніжок“.

Євген помітно хвилювався. Він нетерпляче м'яв у руках газету, і — то зачинав якусь розмову, то знов уривав її і розглядав „паненок“, що сиділи навколо і стріляли очима, шукаючи поживи.

Про неї не говорили зовсім, наче між ними склалася мовчазна згода.

Нові оплески примусили підвести голову. На естраді, повна гордого виклику, в циганському строю, стояла Ольга. Взявшись у боки, вона повільно оглядала залу, раптом зблідла і її уста скривилися не то усмішкою, не то болем.

— Чи зауважила? — подумала Наталя.

Тихо й нерішучо якимось підійшла Ольга до фортеп'яна, наче не вірячи собі. Ще раз обвела очима залу, ще більше зблідла і застигла поглядом десь по-над головами всіх, що сиділи в залі.

Наталя почувала, як в неї застигли на руках пальці.

В публіці почувся здивований шепіт:

— Здається їй стало недобре!

— Може мліє? — питалися жінки.

Але в той час Ольга вдарила по клавішах і з-під її пальців полилися звуки руського романсу:

„В час роковой, когда встретил тебя я...“

Невпевнено, перериваючись, зазвучав її голос. Здавалося, що ось-ось він увірветься й перейде в безпомічне ридання... Але вмить щось перемогло в ній: чистий, грудний голос залунав на всю залу: „Страстно, безумно люблю“.

І раптом, наче щось розірвала, через віщось перескочила, як потоком понесла.

„Скільки щастя, скільки муки
Ти, любовь, несьощ з собою,
Час свіданія...“

І, тут наче обірвала... Задихаючись, кинула:

„в час разлуки,
дишет всьо тобою, тобою...“

Руки застигли на клавишах. За столиками всі напружено чогось чекали й мовчали. І от от, наче виправдуючи це чекання, прозвучало:

— Браво, циганка! Бра-а-а-во!..

Наталя обернулася до Євгена. Він стояв коло неї, весь зчорнілий і охриплим голосом повторював:

— Чудово. Гей, як чудово!..

— Браво!.. — Ха-ха-а — зареготався й затрусився у спазмах дикого сміху.

— Він п'яний? — почувлося навколо. — П'яний!

— Рап — „tego“, со? — плескав його по плечах якийсь товстий добродій.

Але Євген уже сидів тихо, стиснувши голову руками і обперши лікті на столик.

Ольга підчас всієї сцени стояла, коло фортеп'яна, бліда, з опущеними до долу очима, і тільки куточки її уст якось зловісно підіймались. Раптом вона стрепенула головою, усміхнулася і скрикнула до оркестри:

— Канавеля!

Коли вирвалися перші жагучі звуки, вона стояла і тільки в такт музики притоптувала однією ногою, але потім якось непомітно, вплелися в той такт рухи тіла і її смугляві плечі почали дрижати, мов дрібні хвилі, а руки, як великі крила розбивали повітря. Вона пішла в танець. Робила викликаючі, дражливі, але повні краси рухи, від чого вражіння було таке, що не вона, а все навколо неї танцювало.

— Браво! — закричала ціла зала, коли вона скінчила. Мужчини повставали зі своїх місць і їх пристрасні губи, здається, тяглися до цієї стрункої, гнучкої постаті, що невміло розкланювалася з естради.

Як тільки „циганка“ зійшла зі сцени, Наталя шепнула щось Євгенові й кинулася за лаштунки. Там було тісно і чадно від близької кухні. З гардероби чулася лайка: говорив мужський голос куплетиста, якому зі сльозами в голосі відповідав жіночий.

Наталя попросила викликати Ольгу.

Коли Ольга входила в півосвітлений коритар, то вже добре знала, хто її кличе. Була навіть рада, що Наталя прийшла сама. Не говорячи ані слова, вона взяла Наталю за руку, повела в темний куток і посадила її на софу.

Якийсь час тривала мовчанка.

— Що ж, Наталю? — промовила нарешті Ольга.

— Я від Євгена...

— Знаю.

— Простіть його за цей дурний вчинок там у залі. Це він від болю.

— Знаю... — підтвердила також Ольга.

— Скажіть мені щиро, як сестрі, чи можете ви вернутись?..

— Куди? В сутерени?..

— Взагалі до нас... — Може б ми вас якось улаштували...

— Де?.. При міністерстві неіснуючої республіки? — сумно всмінулася Ольга.

— Наталю, я вже сказала якось Євгенові, що не можу жити таким життям... Бідність — це дурниця, це ще можна було б якось побороти, хоч за останній час я вже не могла виносити сутерен, але треба, щоби було в ім'я чого терпіти це все. Так я йому і сказала колись...

— А тут вам хіба краще? У вас же, Олю, така тонка, інтелігентна душа. Вам тут повинно бути неймовірно важко...

— А хіба за те, що як ви кажете, у мене „тонка й інтелігентна душа“ — я повинна каратись? Повинна жебрати в комітетах допомоги, повинна бігати вчити за копійки дітей ваших „патріотів?..“

В її голосі почулося гостре роздратовання.

— Взагалі найщиріше моє бажання, щоби про мене, як найскорше там забули і більше не пробували мене рятувати.

Вона зупинилась і тихо запитала:

— Він дуже мучиться?

— Дуже...

Ольга мовчки схилила голову. Наталя озвалася:

— Олю!

— Що?

— Ходім із нами.

Вона здригнулася наче зі сну і здивовано підняла на Наталю очі:

— Я не для того пішла, щоб назад вертати...

— Що ж я маю сказати йому?

Ольга знов промовчала.

— Скажіть йому, що я перестала вірити в те, що мене чекають великі вчинки, велика робота, як це ми колись мріяли... Що взагалі я перестала вірити...

— Може би я його поклікала сюди? — спробувала Наталя.

— Ні, ні... — швидко з якимсь переляком, проговорила Ольга.

Вони встали.

— Все таки, якби вам тут стало неможливо бути, верніться до нас, Олю.

Вона гордо підняла брови.

— Слушайте. Я цілком свідома того, що роблю і раз я пішла сюди, то якраз для того, щоби не вертатись назад...

Я занадто ціню його й себе, щоби це зробити.

В її голосі почулося болюче страждання.

— Уявляю, якби я так справді вернула. Всі ваші боялися б навіть сісти поруч мене. „Непевна особа“, „циганка“... О, ні. Тут мене принаймні шанують...

— Хто ж вас там не шанував?

— Всі, рішучо всі... І я прошу вас переказати їм, що вони мені непотрібні, що я з їхніх поглядів на чесність і на все таке інше сміюся, що я з ними ніколи не бажаю зустрічатися, щоб ніхто з них не смів сюди приходити. Чуєте?... Навіть вас я просила б...

Тут несподівано з її грудей вибухнув кашель — гострий, довгий. Євген вийшов мовчки услід за Наталею. Кожний розумів, що всякі розмови були зайві.

Вже, підходячи додому, він запитав Наталю.

— Мені вона нічого не переказувала?

-- Не вірить...

Євген довго мовчки стояв, не одриваючи очей від ліхтаря, що світив зеленим вогнем крізь густу сітку снігу.

А Наталю цілу ніч мучили змори. Снилось трясовина, в яку залізла і з якої не могла знайти виходу. Коли вона пробувала йти, трясовина вгиналася під її ногами, а зупинитися не можна було ні на мент, бо ноги одразу ж вгрузали і болото погрожувало засмоктати цілу її.

XXIV

Зима минала. Для одних у розпачливій байдужості, для других у напруженій боротьбі за життя.

Сергій, що ще у грудні виїхав на Волинь, писав до Наталі.

„Входжу в нове життя... Дивлюсь одвертими, новими очима й бачу те, чого раніш не бачив... Який жах бути сліпим!“

Часто думала про це його „нове“ життя і її діяльна істота, що не виносила скніння й безнадійности, просилася й собі до роботи. Де-що в ній іще не погоджувалося прийняти оце „нове“, деякі місця, ще важко було вирізати із власної істоти, але в глибині вже йшов непереможний процес. Багато читала тих книжок, що дав їй на від'їзді Сергій, шукала в них відповіді, але більш усього мріяла про зустріч із Сергієм.

Кінчався березень, в повітрі запахло гірким духом бруньок. І ось одного дня нарешті він приїхав.

Увійшов свіжий, здоровий, засмалений. Неначе скинув із себе тягар зими, наче щось живе влилося в нього і розбудило кожний нерв.

— Живемо, Наталю! — схопив її за обидві руки.

— Чому так радісно? — усміхнулася вона.

— Еге, багато є хорошого, радісного! Все розповім, Наталю, нехай я тільки трохи управлюсь!.. Поки-що скажу лише одне: оце зараз приїхав, щоб допомогти одній групі з наших військових переїхати на Україну.

— Хіба вже амністія?

— Еге, швидко захотіли! Амністії ще немає, але особисто можна дістати дозвіл. От одна група вертається... я їм тут у дечому допомагаю...

— А ви ж як, ви до них не прилучаетесь? — запитала Наталя, не зводячи очей із Сергія: — ви ж весь час говорили про поворот...

— Я? Так, ну, звичайно, поворот... Але перед поворотом ще багато чого зробити треба. Бачите, просто повернутись може кожний,

і буде безумовно повертатися багато, але от лишатися й працювати особливо в тих умовах, де я тільки що був — не кожний може.

— Тому ви...

— Тому я поки-що лишаюся.

Наталя полекшено зітхнула: так вона й догадувалася.

— Як Микола? — запитав по недовгій павзі.

— Микола, як завжди... трохи краще, навіть на посаду почав ходити...

— Про поворот не думає?

— О, ні! При його ворожнечости до...

— Ну, звичайно, до „победного конца“! Ну добре. А Євген?

— Все так само, але він не тратить надії.

— Краще б покинув, нічого з того не вийде. Знаєте, Наталю, я вирішив у щоб то не стало, переправити і його на Україну.

— Як би це чудесно було! — схопилася Наталя — це було б його порятунком.

— Правда? значить ви мені допоможете умовити його?

XXV

Наталя з Сергієм стукали вже кілька хвилин. Спочатку вони думали, що Євген навмисне не озивається. Останніми часами він зробився такий дивний і так здичавів, що від нього всього можна було сподіватися. Але нарешті вийшла Євгенова сусідка — шевцева жінка і сказала, що Євген ще зранку пішов кудись із скрипкою.

— Він тепер що - дня кудись ходить і вертається пізно вночі — говорила товста шевчиха, цікаво розглядаючи гостей. — З того часу, як його покинула жінка, він, бідний, як не в собі став...

— Дякую, — обірвала її Наталя й почала поспішно підійматися по східцях із сутерен.

Вийшли на вулицю. Нікому не хотілося йти до хати. Березневе сонце, заходячи, золотило бруньки на деревах, що стояли довгими струнками шпалерами.

Пішли здовж бульвару. Так приємно було відчувати себе поруч цієї великої, запаленої сонцем, сильної людини, що здавалось, так багато хотіла сказати, а одначе ховала все в собі.

Якийсь час ішли мовчки. Наталя задивилася на верхки дерев, що нагадували їй інший парк. Нарешті промовила тихо:

— Вони щасливі...

— Хто? — зупинився на ній поглядом.

— Ті, що їдуть... Мені майже що - ночі сниться, що я вже там...

і якось надзвичайно себе почуваю: наче б я щось перескочила, щось перейшла, після чого вже немає повороту. І хороше мені і моторошно.

— Ну, що ж, хочете — прилучайтеся до тих, що від'їздять. За якийсь час ми з вами там зустрінємось.

Говорив до неї, а його темні очі шукали чогось у глибині її зіниць.

По мовчанні відповіла наче сама собі:

— Ні... зараз у всякому разі — ні...

— Чому?.. Микола?.. Наталю, скажіть нарешті мені просто: доки це буде з Миколою? Вже ж він на ногах? Вже ж виходили його?

Ну й досить цієї ролі сестри-жалібниці! Невже на всі ваші життєві запитання, на всі пориви — у вас буде одна відповідь, що звучатиме, як *vetto*: „Микола“?! Це ж безумство, це ж...

— Чекайте — обірвала Наталя — я ще не все сказала, Микола — це правда — одна з причин, яка мене все іще в'яже. Але є зовсім друге...

— Що ж це?

— Я так чекала вас... Мені з вами треба поговорити одверто, до глибини... Я так ждала вашого приїзду... Сергію, ходім куди небудь, де б ми могли посидіти, і де б нас ніхто не чув...

— Наталю, — трохи хрипло проговорив Сергій. — Ви ж розумієте, що нам з Вами треба, або нічого не говорити, або говорити багато!

Подивилася йому просто в вічі, витримуючи його довгий, важкий погляд:

— Можливо навіть більше, ніж ви думаєте.

Сергієві очі із темно-сталевих зробилися м'яко-оксамітними. Не кажучи ні слова, підхопив Наталю під руку.

І одразу вітер повіяв бадьоріше їм у лице, одразу сильніше запахи солодково-гіркавим запахом бруньки, одразу почули себе сильнішими й легшими, одразу вуличний рух і галас набрали в їх очах свого глибокого змісту...

Наталі здалося, що вона вже вічність цілу не була в каварні „Емігрант“. З приязною усмішкою зустрівала вона знайомі столики, фіранки на вікнах, дівчину з тісточками, і навіть товстого офіціанта, що плавав поміж столиків, як Нептун між хвилями. На ньому був білий костюм і Наталі видалось, що його усмішка, яка не сходила з уст, ховала щось свіже, весняне.

— Сюди, тут буде захисніше — почула над собою.

Вони сіли на канапі, в кутку.

Смеркалося. В каварні засвітили огні. Заграла музика. Сидячи тут, на м'якій канапі, поруч того, про кого так довго забороняла собі думати, Наталя почувала себе новою й вільною. Наче зняла з себе те, що довго гнітило її і дозволила грудям вільно дихати: хай буде, що буде.

В каварні було оживлено; було багато нових осіб, очевидно місцевих, яких Наталя бачила вперше. Весняне повітря всіх підбадьорювало, у багатьох від вітру був легкий наліт бронзи на лиці. Наталя бачила в протилежному зеркалі, що й її схудле лице злегка палало, а очі горіли, відбиваючи в собі іскри від лямпок.

Підійшов дідок із квітами, вона вибрала собі червону гвоздику. Сергій зтиха з-під лоба дивився на неї.

— Ну, що ви так дивитесь, Сергію? Ніколи мене не бачили такою?

— Так, я ніколи не сподівався, що ви можете бути такою гарною...

— Справді? — розсміялася Наталя і раптом зупинилася:

— Ви мене на цей раз мусите вибачити, в мене справді занадто піднесені нерви...

Сергій схопив її за руку:

— Ні, ні, іменно я хотів би, щоб ви лишалися такою, як зараз; ви ж мене вічно зупиняєте своєю якоюсь дивною стриманістю, а сьогодні... сьогодні ви така, що вам усе можна сказати. Наталю, можна ж, так?

— Говоріть! — Якось горяче-нетерпляче зірвалося в неї.

Як крізь сон, як крізь охмеління слухала давно бажані слова. Все давно ж знала, давно відчувала.

— Я знав, що зустріну вас колись. Для мене байдужими були усі ті перепони, що ніби-то виростили межі мною та вами. Досить було невеликого зусилля, щоби ті межі зникли. Але мене єдине, що зупиняло: це ваша роля сестри-жалібниці... Як дивно, коли я закривав очі і хотів собі уявити вас, ви завжди вставали передо мною не в трикутній пов'язці на шії та з ліками у руках, але зовсім іншою: високою, гордою, що рветься до чогось великого, творчого. Я не знав, що саме це — велике, але відчував, що воно звідкільсь мало прийти. У своїй роботі тепер, протягом цієї зими, я не раз звертався у думках до вас, і завжди бачив вашу підтримку, байдуже, що на ділі ви напевне не погожуєтеся з моїми переконаннями... Я відчував у вас силу, іще незнаю саме яку. І уявляв, що знайду колись вас за творчою роботою, що протягну вам руку й ми підемо...

— Чекайте, досить! — схопила Наталя Сергієву руку — чекайте, не можу я так... це для мене занадто багато... Я так довго стримувалася, так довго уявляла собі оцю нашу розмову...

— Наталю! — обхопив Сергій її рукою.

— Лишіть — злегка одвела руку — я ж вам іще не сказала...

— Наталю, — майже з розпачем прошепотів, — невже ви все таки скажете, що я вам — чужий?

— О, ні! Свій! Занадто свій!

Сергій сидів мовчки, навіть не поцілував простягнених рук, тільки стиснув їх до болю і дивився в самі середини сірих зіниць.

— Більше свій, ніж ви думаєте. Це ви неправду сказали, що я чужа вашим переконанням... Я багато думала про це й хотіла з вами багато говорити, але тепер я не можу... потім, колись... Поки що скажу тільки, що мене всю, як магнітом тягне до роботи. І коли б ви зараз показали мені на яку-небудь справу, яку б я дійсно визнала вартою, і чистою, я б не вагаючись віддала себе їй.

— Значить зі мною, Наталю?! А робота... Наталю, коли я вам розповім про Волинь, про кожний її куток, що корчиться зараз від польської реакції, даю вам слово, що ви ні одного менту не будете сумніватися в вартості і чистоті нашої справи. Через місяць я туди знову вертаю; хочете зі мною?..

І зупинився задивившись на неї.

Наталя сиділа вся випроставшись, якимось дивно-спокійна й нова. Схилювався над нею близько.

— Так?

— Так...

— Ага! Нарешті знайшов вас. — Залунало над ними. — Мені сказали, що ви тут; я вас скрізь шукав, а ви он-як романтично улаштувались! Над ними стояв Євген з футляром від скрипки.

XXVI

— А я, мої дорогі, з сеансу, з кінематографічного сеансу... Граю... Ого!.. Я великі гроші заробляю... Знаєте, мої дорогі, все перевернулось, все перемінилось!.. Розумієте? Треба було тільки зважитись, „переступити“... Пам'ятаєте того товстого єврея-власника, чи то

адміністратора кіна?.. Ну, того, що приходив до мене і якого я хотів по голові скрипкою з'їздити... Так от тепер я сам пішов до нього... Чого ви так дивитесь, Наталю?.. Пішов, тай годі... Заробляю купу грошей оцією самою шкапою — він ударив рукою по скрипці, так, що аж струни задзвеніли.

— Євгене! — не витримала Наталя.

— Не бійтеся, вона міцніша за мене! — нахмутив брови Євген... А згадуєте, Сергію, як ви хотіли мені її розбити?..

Таки по вашому вийшло... Ви тепер повинні радіти...

— Це неправда! процідив крізь зуби Сергій. Я не хотів її розбити... а коли б і розбив, то для вас же, щоби ви самі вціліли... Тоді я в це вірив...

— О-го-го, як гостро! Одначе ви ставите досить сміливий і швидкий діагноз... Ну, але у всякім разі, мої дорогі, якщо я вас уже тут застав, то дозвольте мені сьогодні вас похастувати вечерєю... Чого ви знов видивились, Наталю? Їй-богу я маю гроші!

Покликали Нептуна, замовили вечерю. Євген чути не хотів про вечерю без горілки. Взагалі Наталя його не пізнавала: вона знала Євгена зовсім іншим і передчувала в цій його переміні щось небезпечно-тривожне.

Декілька випитих чарок оживили розмову. Сергій сидів поруч Наталі не випускаючи її руки зі своєї.

А Євген, нахилившись через стіл, говорив півшепотом.

— Ви розумієте, Наталю, в чому річ? Ну так, ви така чула, що зрозумієте... Я хочу її вернути... Я бачився з нею, говорив... вона спочатку гнала мене від себе, а потім... — він нахилився ближче, — потім не витримала: заплакала, руки мої стала цілувати... Ну, і я сказав їй, що все у нас буде інакше, цеб-то, що ми будемо інакше жити... В першу чергу добуду грошей, потім помешкання...

— І вона згодилась?

— Вона нічого не сказала: закрила лице руками і побігла геть...

— Слухай, Євгене, кажу тобі покинь! Вона не вернеться до тебе, — сказав м'яко, але твердо Сергій. Для неї грошей і помешкання, навіть якби ти їх добув, замало. Те, що їй потрібно, ти не зміг і не зможеш дати... Покинь, хай іде своїм шляхом.

— Як ти смієш так говорити? — запалився Євген. — Хто краще знає її: я, чи ти?

— Всіх я вас добре знаю!

— Сергію, не треба, — шепнула Наталя.

Він стиснув їй руку на знак згоди, і в ту ж мить, щось солодко відізвалося в її грудях.

— А врешті, роби, як знаєш, тобі відніш, — пом'ягшав Сергій.

По вечері замовили каву з лікером. Легке сп'яніння всім крутило голови. У Наталі в очах вся зала сміялася. Нептун злегка пританцьовував; а близько неї був той, кого почувала цілою істотою.

Той єврей, властитель кіна, обіцяє кімнату для мене з жінкою... цеб-то я говорю про Ольгу... Звичайно він за це мене витисне, як цитрину, але то байдуже, я вже все одно „переступив“...

Він замовкнув і довго, усміхаючись, дивився кудись у далечинь. Його золоте волосся розсипалось майже до плеч.

— От скільки їх тут — поволі говорив Євген, усміхаючись чомусь — скільки їх, гарних, прекрасних, а вийди вона до залі, заховайся в який хоче куток — і я відчую її, ніби сонячні проміні засвітять із кутка — і збліднуть усі ці прекрасні, і лишиться тільки вона. І, наче по волі магніту, піду я туди, до неї... бо вона прекрасна!..

— І ще є одна! — раптово скрикнув Сергій, цілуючи Наталіну руку. Всі троє розсміялись щасливим сміхом.

Сергій злегка підтримував під руку Наталю, коли вони вийшли з каварні.

— Йй-богу не хочеться додому! — говорив Євген. — Гей, товариство, пішли б ми ще куди-небудь...

— Ні, Євгене, не треба вже, — зупинила Наталя.

Але їй самій не хотілось ще йти додому.

— Ходімте краще трохи посидимо на бульварі...

Бульвар з його безконечними лавками і безконечними любовними парами, з їх цинічними обіймами, трохи розхолодив усіх. Пройшлися до найглухішої його частини і сіли на лавці. Тут було порожньо, лише з боку сиділа якась пара.

Розмова увірвалась. Кожний думав свою думу, дивлячись у далеке, зоряне небо.

Раз-по-раз доносились уривки розмови сусідньої пари. Очевидно про щось сперечались. Мужеський голос в чомусь переконував.

— Коли ж, коли? — донеслося.

Відповіді не було чути, бо жінка сиділа до них спиною.

— Ну, і які тут можуть бути вагання? говорив знову мужчина.

Раптом Євген, що досі спокійно сидів і дивився в небо, витягнувся цілий і подався всім тілом в бік голосів.

— Добре, — сказав на цей раз жіночий голос і від знайомого звуку його всі троє зацікавилися.

Мужчина щось тихо запитав. У відповідь почулося гостре, майже нестримане:

— Як ви смієте?! О, я ще занадто горда, щоби дозволити задавати собі такі питання. Я не крам, який може підійти по ціні, або ні! Жінка встала.

— Кохана. — прошепотів жадібно мужський голос і чіпсь уста, не вважаючи на протести, влялись гучним поцілунком в другі уста.

— Моя?..

— Ха, ха, ха! — раптом залунало над Наталіним ухом і не встигла вона озирнутись, як Євген стояв над парою і, істерично регочучись, кричав:

— Це я!.. Я! Не лякайтесь. Я... Не вб'ю!.. Добраніч вам пані, добраніч, горда царівно! Чи не заграли тобі колискову?.. Пам'ятаєш, як тоді... як тоді, коли падали стіни сутерен... Ха-ха-ха!

Він схилився до „добродія“, що сидів на лавці на смерть переляканий.

— Не бійтеся, ця пані буде вашою, сьогодні ж буде... Тільки ви добре поторгуйтесь... А що до гордості, то це брехня, це тільки бажання набити ціну...

Сильні Сергієві руки схопили і повалили його на лаву.

— Ха-ха-ха! — диким клекотом вилітало з його горла.

— Пусти! — крикнув він і з надлюдською силою вирвався з рук Сергія. З жорстокістю звіря схопив він футляр зі скрипкою і кинув його з усієї сили на землю, під ноги зомлілої Ольги.

— Ха-ха-ха! — ще раз залунав його сміх...

Він що сили побіг кудись униз по бульвару.

XXVII

Сергій раз - по - раз виймав із кишені годинника. Було пів на сьому, а о шостій обіцяла прийти Наталя. Напевне щось знову вийшло з тим хоробрим - підозрілим Миколою, що останніми часами почав контролювати кожний Наталін крок.

А тут якраз виникла справа, в якій Наталя могла би бути дуже корисною, навіть більше — гостро потрібною. Річ у тому, що напередодні до Сергія зайшов товариш Станіслав; приніс подорожні документи для групи від'їжджаючих, а також переказав Сергієві поважну новину: в Ц. К. партії вирішено було видавати підпільну газету, що обслуговувала б головним чином Волинь. Для цієї мети вирішено вжити старого друкарського шрифту, що переховувався до цього часу в кількох місцях. Тепер шрифт треба було знести і заховати в певному місці, звідки б його можна переправити до друкарні, помешкання якої будуть знати тільки ті, що матимуть безпосереднє відношення до газети.

При перенесенні шрифту Наталя могла стати в великій пригоді; про це Сергій і сказав Станіславу. Умовилися, що о осьмій годині Станіслав чекатиме на них за Лазенками¹⁾, куди вони принесуть частину шрифту.

Двері розчинилися. Увійшов Євген. Він тепер мешкає разом із Сергієм, тому, що цілком не міг лишатися в сутереновій кімнаті, де все так нагадувало Ольгу. З того часу, як там на бульварі розбилася втриски його скрипка, він весь як би відмінився: сильно схуд, зблід, але лице його набрало якогось нового, іншого виразу. Не було більше тої розгубленості, що стояла останніми часами в його очах. Він виглядав, як по тифозній кризі, але зате в ньому всьому відчувалося щось міцне. Сергій план удався: разом з іншими товаришами, Євген виїздив на Україну.

— Ну, як там, Євгене?

— Нічого, заніс документи товаришам.

— Від'їзд призначено на завтра.

— Уже? В такому разі треба було б сказати іншим.

Євген сів на тапчан.

— Тільки що бачив Наталю, вона зараз прийде сюди. Мені їй треба дещо сказати, а потім я піду...

Сергій пильно подивився Євгенові в очі:

— Сподіваюся, що ти не роздумав їхати?

— Я?! — спалахнув було той, але потім спокійно повів плечима: — Як тобі могла прийти така думка.

Увійшла Наталя. В своєму синьому весняному костюмі вона виглядала свіжою й гарною.

— Ну що, збираєте Євгена в дорогу?

¹⁾ Лазенки — великий загородній парк у Варшаві.

— Так,— промовив Сергій, міцно стискаючи їй руку.

Вона сіла поруч Євгена на топчані. Розмова погано в'язалася. Наталя оглядала Євгена з боку. Він встав, підійшов до вікна й старанно розглядав якусь пляму на склі.

„Ну от і все, от і розпалися стіни сутерен“, проносилося в Наталіній голові.

— Між іншим — є чутки про те, що в Жовтні буде широка амністія,— говорив Євген.

Потім пройшовся по кімнаті і знову став коло вікна.

— Наталю,— промовив за хвилину, роздивляючися у пляму на склі.— Я маю до вас прохання...

— Будь ласка, Євгене.

Вона підійшла до нього. Євген заговорив у півголоса.

— Я вам лишу гроші... Я трохи назбирав за цей час... Так ви там, як буде потреба... в неї туберкульоз... Так ви вже, знаєте самі там, вважайте, коли потрібно буде... Оце й усе...

— Нічого їй від вас не переказувати?

Він здивовано підняв брови...

— Їй?.. Ні... що ж я їй можу сказати?... Ну, що ж, Сергію, перервав сам себе,— може піти мені до товаришів та переказати всім, що завтра вирушаємо?

— Піди,— відповів Сергій.

— Ну, то я піду. До побачення, Наталю! Я ще зайду до вас попрощатися з Миколою — сказав, одягаючи капелюха.

Сергій сів поруч Наталі.

— Я боявся, що ви не прийдете! — Взяв її за обидві руки і дивився довго в темно-сірі очі.

— Ну, як же я могла не прийти? — ви ж казали, що є якась невідкладна справа.

Випустив її руку.

— Так Наталю. Сьогодні ви мені мусите допомогти. Ми з вами повинні перенести протягом цього вечора досить велику кількість друкарського шрифту за Лазенки... Там нас чекатимуть.— Він глянув на годинника — Зараз осьма, поки принесемо... раніш, ніж смеркне, нам туди не можна з'являтися. У всякому разі треба потроху збиратися. Нам з вами треба перенести з трьох місць: від мене, від одного товариша, і від вас.

— Як — від мене?.. Хіба ті пакети...

— Так, у цих двох пакетах — шрифт. Вони там у добрій схованці, сподіваюся?

— Звичайно. Туди ніхто не заглядає.

Тимчасом Сергій почав відкривати свою схованку. Він вирізав ножем невеликий чотирикутник у стінці, обліплений шпалерами і виняв дошку, що закривала видовбану діру на зразок шафи.

— А от і моя схованка,— говорив, витягаючи кілька невеликих на вигляд і важких на вагу, пакунків.

— Ну як думаєте — справимося?

— Безумовно! сказала Наталя, беручи два більших пакунки.

— Еге-ге,— яка ви швидка! І не думайте. Не забувайте ж, що ви повинні нести це з янгольським виглядом панни, яка тільки що

винесла свій пакунок із цукерні „Залеського“: Беріть цей і оцей.— Протяг два маленьких пакунки з рожевими стяжками.

— Ну добре. Значить ходім, Сергію.

Глянув на неї, що так радісно, з запалом ішла на цю першу роботу. Підійшов ближче, взяв за руки. Вона мовчала, але їй в цю хвилину здавалося, що вони обоє злилися в одно, відірвалися від землі і летять кудись у безвість, не почувуючи ваги свого тіла. В мить до неї наблизилися темні очі і вона більше відчула, ніж зрозуміла близість губ...

— Ні! — схопилася.— Не треба зараз! Потім, пізніше... Тоді я сама...

Сергій стояв проти неї блідий, з гарячими очима:

— Добре! — промовив нарешті.— Але ви мусите мені дати слово, що через три тижні виїдете зі мною і вже до себе не вернетесь... Даєте слово?

— Так!

XXVIII

Парк Лазенки був переповнений публікою і коли Сергій ішов під руку з Наталею по усипаній піском доріжці, ніхто, звичайно, на них не звернув уваги. Хто би міг справді подумати, що у цієї дами в білій панамі під пишним букетом бузку ховається десять фунтів друкарського шрифту?

Коли вже цілком стемніло, вони підійшли до того місця, де парк переходив у ліс. Тут, з боку йшов вал, що відгорожував ліс від досить глухої вулиці, яку було прокладено ззаду парку.

Там їх уже чекав Станіслав.

— Це третина того, що в нас є. Зараз ми притягнемо другу „порцію“.

— Не привабили „шпіцля“?

— Ні. Ну, ми йдемо.

За третім разом пішли до Наталі. З обережності вона залишила Сергія з Миколою, а сама тимчасом винесла важкі пакунки з горища до передпокою.

— Уявіть собі, мені знову стало гірше, — скаржився Микола.— Оце хочу просити Наталю, щоби вона зосталася зі мною говорив, кволо кашляючи, і з-під лоба дивлячися зіщуреними очима на Сергія.

Сергія пересмикнуло.

— Наталя обіцяла сьогодні піти з Євгеном в якійсь справі...

— Хіба? Він заходив прощатися, так нічого не казав. Значить ти, Наталя, ніяк не зможеш сьогодні зі мною лишитися?

Наталя, що якраз у ту хвилину винесла за двері передпокою пакунки і увійшла по Сергія, розгублено зупинилася:

— Сьогодні ніяк не можу. Євген просив...

— А якби так я тебе попросив?..

Наталя пильно придивилася до Миколи.

— Тобі гірше? — потім наче щось зтруснула з себе: — Через годину я тут буду. Ходім, Сергію!

На цей раз їм невдалося так спокійно й тихо пройти, як ті два рази. На третьому кварталі Сергій нахилився над Наталею й шепнув ледве чутно:

— На протилежному боці — тїнь!

Дійсно на другому боці вулиці щось наче йшло в крок із ними. Але пройшовши кілька будинків, тінь зникла у якійсь брамі.

— Дурниці, це просто випадково, — усміхнулася Наталя.

Все таки вирішили взяти візника... За десять хвилин були у парку. Публіку стало менше, де-не-де сиділи пари: наближалася десята година, коли парк замикався.

— Страшно довго ви чогось; я навіть побоювався за вас — говорив Станіслав, беручи у Наталі з рук пакунок. — Тепер усе?

— У мене — все.

— Ну, ходім.

Дійшли до самого валу:

— Тут — показав Станіслав на невелику яму — кладіть.

Швидко весь шрифт був складений, яма присипана й закидана торішнім листом.

— То ненадовго, — шепотів Станіслав. — Швидко, як пощастить, перевеземо до друкарні.

Відійшли трохи на бік.

— Ну, я гадаю, що нам краще не йти разом. Я через вал, а ви через браму, ще здається не зачинена.

І несподівано зупинився: всі троє виразно почули в кількох кроках від себе сильний, нестримно-болючий кашель.

Наталя схопила Сергія за руку.

— Це за валом — заспокоююче шепнув Станіслав. — У всякому разі треба йти. До побачення.

Вони лишилися одні.

— Дивно... одніми губами прошепотіла Наталя.

— Чудна ви, Наталю, чи ж мало людей кашляє. Ходім!

Спішилася додому, як ніколи. Бігла по східцях, розчинила двері, глянула на ліжко: на ньому лежав Микола все в такій же позі, в якій його лишила півтори години перед тим.

Почула себе винуватою. Просто, по-людському тепло запиталася:

— Ну, як тобі, Миколо? Бачиш, я не дуже барилася.

XXIX

Раз увечері, коли Наталя вернулася до хати, слюсариха вийшла відчинити їй двері й сказала, що на неї жде якась „пані“.

— Чоловіка вашого немає дома, то я їх просила зачекати у нас.

За хвилину до Наталіної кімнати ввійшла жінка в плюшевім пальті. Пальто наблизилось, і перед Наталею вирисувалося з-під вуалі знайоме бліде обличчя.

— Ольга! — скрикнула Наталя і простягла до неї обидві руки.

— Я на хвилинку... — запинаючись промовила Ольга і в її голосі, крім замішаности, Наталя почула іще щось нове, чому Наталя не могла найти назви, але від чого боляче стислось у неї в грудях.

Наталя сіла на другому боці стола і стала ждати.

Ольга за цей час сильно схудла: чорні смуги під очима збільшилися, а від того її очі зробились ще кращими. Дивилась Наталя на них і згадувала знов, як п'ять років тому, вона зустрілась з Ольгою

на курсах і як вже тоді в її очах був якийсь дивний вираз, щось фатальне ховалося в глибині чорних чоловічків. Тепер з-під густої вуалі виглядали очі, які ховали в собі швидку розв'язку.

— Євген поїхав?— спитала нервово мнучи, хустку.

— Поїхав... Іще позавчора...

— Скажіть правду, Наталю, але тільки правду: він кляне мене?

— Ні, за віщо ж?...— з жалем дивилась на неї Наталя.

— А може бути, що я й того вже не варта?— з раптовим роздратованням запиталась Ольга.

— Олю, навіщо ви так?

— Ні, ні нічого... Я зайшла властиво сказати,— вона не дивилась Наталі в вічі— зайшла сказати, щоби він ніколи більше про мене не турбувався, бо бачите, я знаю, що це він підслав до мене лікаря по грудних хворобах... Я хотіла йому сказати, що мені непотрібні вже лікарі... і взагалі я б хотіла... впрочім, раз його немає, то звичайно немає чого й переказувати.

— Слухайте, Олю, якби вам що небудь було потрібно, то скажіть мені про це. Можливо, що ви не маєте грошей?

— Хто?— Яюсь ображено запиталася Ольга. Я не маю грошей? А в кого ж вони будуть, як не в мене? О, це було би вже несправедливістю! Ні, доля мудріше упорядкувала; в неї треба вибирати: або чесність, або гроші. І дала тихо: Я гроші маю...

Чути було, як стукали краплі дощу об шиби вікна.

— Бачите...— почала тихо, я сьогодні ледве встала, а далі мені вже й зовсім не можна буде вставати... Ну... ви розумієте, що я ніколи більше з ним не побачусь... Так от прийшла переказати йому, що... він був несправедливий... тоді... на бульварі... Ні, не так!.. що я його любила до останньої хвилини, що вірила в нього, і Сергієві скажіть, що я в землю вірила... тільки... тільки... я вже тоді знала, що мені по ній не ходити. Так, Наталю, вже перед зустріччю з Євгеном, в мене були початки туберкульозу. Тільки все яюсь надіялась, хотіла боротись, хотіла чогось великого. Але в мене було занадто мало часу, щоби ждати, я поспішала, і хто знає, якби мене тоді хто повів на велику роботу, може б я довше прожила...

— Олю, цього не може бути!— говорила Наталя, вся дрижучи. Ще ж можна лікуватися. Чому ви відігнали лікаря, якого прислав Євген?

— Все одно вже, Наталю...

Вона встала ще блідіша, ніж перше. Рука, яку подала Наталі, була прозора і жовто-біла.

— Олю, не йдіть так, я вас прошу...— у Наталі щось стиснуло горло й очі заслались туманом.

— Скажіть іще йому, що мертвим треба прощати...— проговорила Ольга одвертаючись.

— Дайте мені вашу адресу, я прийду до вас.

Ольга обернулась, схопила Наталю за обидві руки і на хвилину її очі прийняли вираз дитини, що хоче схопитися за когось, аби врятуватись від страшного, неминучого... потім пустила руки, схилила голову і сказала тихо, але твердо:

— Ні, Наталю дорога, я цього не хочу. Навіщо?..

— Прощайте, сказала стискаючи Наталіну руку, і швидкими кроками вийшла з кімнати, залишаючи за собою запах „дивинії“ і ще чогось притомого тим, кого вже торкнулось чорне крило.

XXX

Станіслав стояв блідий зі спітнілим лобом від швидкої ходи.

— Немає... взято... викрадено... — розводив він своїми довгими руками.

— Але-ж як, коли?

— Хіба я знаю коли? Хіба хто-небудь із нас знає?.. — люто накинувся він на Сергія. — Сьогодні вночі ми вирішили забрати шрифти і перевезти його до друкарні. — Нас трое під'їхало возом, я показав місце, почали рити землю; рили, рили як тільки можна глибше — ані сліду!

— Але ж... Може... Ти певний, що ви шукали там, де...

— Do stu diabłów! Що я, ідіот, чи що?! — схопив себе в одчаю за волосся, але хто, хто? Яка скотина?!

Він раптом зупинився, перевів очі з одного на другого і застиг поглядом на Наталі:

— Ви пам'ятаєте отой кашель?

Наталя, що вже давно сиділа, мов здерев'яніла, упершиися в одну точку, повторила шепотом, як під гіпнозом:

— Кашель...

— От уявіть собі, що це й мені стукнуло зараз у голову... Звідкіля взявся цей проклятий кашель?..

Наталя встала. В її обличчі чергувалися, то вираз якогось непереможного жаху, то якась дивна рішучість:

— Почекайте... дайте мені кілька день.

Сергій схвильовано дивився на неї:

— Наталю, невже ви думаете...

— Я нічого не знаю — обірвала його — у всякому разі товаришу Станіславові до мене ніяк не можна приходити... поки що, принаймні... Та й вам, Сергію, не слід би було...

— Убийте мене ні діабла не розумію! Ви думаете, що хтось із сусідів вислідив вас?

— Не знаю... нічого певно не можу сказати... Коли я нападну на який слід, я зайду до вас, Сергію. Стиснула обом руки й пішла до дверей.

— Наталю! зупинив її Сергій, коли вона вже вийшла з його кімнати — Наталю, не наробіть там чого... ви ж розумієте, що це треба дуже обережно... Я певен, що якраз у цім випадку, ваш інстинкт вас одурює.

— А як ні? — прошепотіла, схопивши його за обидві руки.

— Як ні, тоді нам усім може бути погано... Так, чи інакше не гарячіться, робіть усе спокійніше...

— Знаю, до побачення, Сергію.

XXXI

Минуло кілька день, а Наталя все ще ніяк не могла напасти на слід. Всі підозріння, які вона мала, розбивалися один по одному. Микола спокійно ходив на посаду, після праці приходив одразу додому

і майже нікуди не виходив із хати. Нічого зовнішнього не було такого, щоби могло підтверджувати Наталіні думки. Одначе це її ще більше нервувало. Вона все таки була переконана, що її не одурив інстинкт. Доказів не було, зате були тонкі, мов павутиння, невловимі нитки: це була ніжність до неї, з якою вже давно не відносився до неї Микола, це була якась боязнь в очах, коли Наталя виходила кудись із хати, це було те, що Микола не мучив її більше своїми пристрасно-липкими обіймами... Даремно вона старалася розплутати ці майже непомітні нитки: вони рвалися...

Одного разу, коли Наталя вийшла з хати, щоби йти на роботу, її зупинив на сходах розсильний у червоній шапці. Чоловік запитав її, чи не знає вона, де № 27. Це був якраз номер їхнього помешкання.

— До кого лист? — запитала поборюючи хвилювання.

— „Може розгадка?“ — напружено запульсувала в жилах кров.

Листа було заадресовано цілком незнайомою рукою. Нервово роздерла коперту.

„Dzis rano pani krajanka zmarla Prosze brzyjśc“.

Далі було зазначено адресу, а під нею не було ні підпису, і нічого іншого, щоби свідчило про її автора.

Якийсь мент Наталя стояла, як в остовнінню. Дивно... вона останій час, якби забула про Ольгу... Якже це жорстоко... Алеж... Ольга навіть адреси не дала... Як вона, в яких обставинах умерла, хто був коло неї?

За годину Наталя з Сергієм вже дзвонили в помешкання, показане в адресі.

Ольгу вони застали в тому ж самому положенню, в якому вона вмерла. Тільки руки були складені на грудях, а очі міцно склеплені.

Товста жінка, що вийшла їм на зустріч, неохоче відповідала на Наталіні запитання. Ясно було, що вона чогось не договорювала, або, не хотіла вмішувалися в „підозрілу“ справу. З її кількох, не виразно сказаних, слів дізналися лише, що вона не була господаркою помешкання, а лише покоївкою — небіжки, останніми ж часами лишалася лише так, „за доброго героя“ бо „пані“ часами дуже бідували.

— То ви написали мені записку? — запитала Наталя.

— Ні, не я... — зам'ялася.

— Кажіть же нарешті хто? — стиснув брови Сергій.

— Тут один капітан був... почала вона. І раптом не витримала: вся її стриманість пропала, заговорила швидко, схвильовано, похапливо:

— Як цілком заслабла, то все менше й менше став ходити. То бувало до самого світанку сидить тут, руки їй цілує, та на коліна стає, а погіршало, то й перестав навідуватись навіть. Тільки коли-не-коли трохи грошей пришло. Сьогодні як пані вмерла, то я сама бігала до нього... Оце він записку написав, а ось гроші прислав... „Я, каже, сам туди не піду, бо не маю, що там робити“... Дав двадцять тисяч на похорон, — проговорила бігаючи очима по кутках кімнати, очевидно зменшивши дану суму грошей.

— Підіть і віддайте йому його гроші! — сказала Наталя. Ми маємо за що поховати нашу товаришку.

— То вона ваша товаришка? — з настирливою цікавістю запитувала жінка. — А гроші, коли хочете, то я зараз же віддам капітанові:

— Так, будь ласка...

В кімнаті було неприбрано. На шовковій софі лежала брудна білизна і ще якісь приналежності жіночого туалету, коло ліжка на столику стояли давно зів'ялі троянди, а на підлозі валялися розкидані недокурки. На кріслі, коло ліжка розгорнена книжка — це був Шопенгауер у перекладі на руську мову.

Розчиніть вікно! — тихо промовила Наталя до Сергія.

Із задухлої кімнати понісся назустріч свіжому осінньому повітрю запах умираючих квітів, ліків і мертвого тіла...

А те, що звалося так недавно Ольгою, лежало нерухомо і її міцно стиснені уста навіки застигли в дивнім усміху. Куточки в кінчиках уст ховали в собі щось неминучо-трагічне...

XXXII

На другий день рано із провулка вирушила невелика процесія. За труною йшли декілька бідно одягнених людей, ішли схиливши голови, крок за кроком, мовчазно... Старенькі коненята повільно везли труну, що час від часу байдуже похитувалася, коли, колеса катафалка попадали у вибоїни на нерівному ґрунті.

На розі провулка до процесії приєднались дві жінки-польки.

— Не знаєш, хто це вмер?

— Та — з Росії, що жила під шостим номером.

— Ага! Це та, що... — і вона притишила голос...

— Ті росіянки всі такі!..

— Але єсть і порядні...

Перейшовши декілька кроків, вони звернули в ближчу вулицю.

На цвингарі довго прийшлося блукати між могилами, доки зайшли в самий делекий куток, де чорніла свіжа яма. Навколо було голо й незахищено. Навіть трава, що так буйно зеленіла на всіх могилах, не хотіла стелитися в „емігрантському“ кутку. Якимсь самотним видався барвінок, насаджений чийось руками, що хотіли утримати зв'язок з минулим. Дивлючись на цей барвінок, Наталя думала, що його ніхто не посадить на Ольжиній могилі і що взагалі ніхто ніколи не прийде відвідати її.

Зупинилися, почався похорон. Співали Микола й Лопух. Слабі Миколині груди виводили високі ноти якомсь байдуже й одноманітно, як з важкого обов'язку.

Було якомсь незручно. Всім хотілося, як-найскорше відбутися цей неприємний обов'язок і піти у свій незахисний, а все таки у свій куток.

Всі боялись нових могил, над якими густим лісом вирости емігрантські хрести.

Тільки в Наталі до нестерпучого болю стиснуло в грудях, коли загула земля об віко домовини. Під одноманітний спів, крізь кадильний дим перед нею виплило Ольжине лице з різко окресленими устами, що вже давно ховали трагічні куточки в своїх кінцях.

— Скінчено, Наталю! — прошепотів коло неї Сергіїв голос і м'який дотик руки повернув її до дійсності.

— Так, скінчено... Ходім!..

Вони попрямували до цвинтарної брами. Коли вже вийшли на центральну алею, їх діднав задиханий Микола.

— Наталю, мені треба тебе на кілька слів. Ви, Сергію, вибачте, я мушу з жінкою поговорити наодинці.

— Ми ж ідемо до - дому... — здивувалася Наталя.

— Так, але мені треба зразу дещо...

— Ну що ж, Наталю, я поки що залишу вас — стиснув Сергій її руку. — До побачення, Микола!

— Як тільки він відійшов, Микола схопив Наталю за руку:

— Слухай, Наталочко, я мушу тобі щось сказати... властиво попередити... я прошу тебе: не з'являйся ти ніде разом із Сергієм.

— Чому? — напружилася тривожно.

— Бачиш... я би хотів, щоб ти мені на слово повірила... Бачиш він там знається чорт знає з ким... Ну і... я певний, що він на підозрінні у влади... Коротко кажучи, я зовсім би не хотів, щоб ми з тобою розплачувалися за його большевицькі симпатії, — я вже й так досить висидівся у в'язниці...

Наталя стала проти Миколи, вдивляючися просто в очі.

— Значить ти думаєш, що Сергієві погрожує небезпека? Чому ж тоді ти не попередив його?

— Але ж ні, ні! — злякано зашепотів Микола. — Я нічого такого не думаю; я лише бачу його підозрілу поведінку і боюся, щоб і тебе не приплутали до якої-небудь історії. А нарешті... Наталочко... — стиснув він її руку... — нарешті, якби мені неприємні були ці вічні прогулянки з Сергієм, хіба в цьому було би щось дивне?

В голосі була якась помісь хижости з жебрацьким благанням. Наталя не відповіла нічого, тільки інстинктивно відняла від Миколи руку. Їх доганяли кілька знайомих, що верталися з похорон, і розмова мусила увірватися.

Весь вечір провела, як у гарячці. В думках було одно: попередити Сергія. А вирватися з хати ніяк не можна було: Микола стежив за кожним рухом. Всі надії поклала на те, що коли нарешті Микола засне, вона непомітно вийде і перебіжить до Сергія.

— Чом не лягаєш, Микола? Ти такий стомлений — виведена з терпіння, промовила, оскільки могла, лагідно.

А він, як би дратуючи.

— В таку ніч не хочеться спати... Навіть туберкульозним.

А потім, наче згадавши про віщось:

— От бачиш, я й забув: мені ж треба до аптеки; я замовив собі ліки.

— Може б я? — зраділа Наталя.

— О ні, ні, я повинен обов'язково сам: там мені, по знайомству знижку роблять — говорив, надягаючи пальто.

— Але - ж така вогкість...

— Не турбуйся, Наталю. Ти собі лягай, а я швидко... — вибіг за двері.

„Саме зручний мент“ — вирішила Наталя, як тільки затихали Миколині кроки по східцях.

Не гаючись ні хвилі, вона одяглась і збігла вниз. Розбурхане за день місто не хотіло заспокоїтися і вночі. Кінець травня давав себе знати і в повітрі вже відчувалась літня млюсть.

Наталя минула кілька галасливих кварталів і повернула у слабо-освітлену вулицю, де саме й мешкав Сергій.

Збираючись по сходах, поспішала: треба було встигнути повернутися поки прийде з аптеки Микола. Вже лишився один тільки поверх, коли Наталя почула якийсь гамір. Піднявшись на кілька щаблів вище, Наталя побачила групу людей, що стояли півколом на площадці, схилившись над чимсь, що лежало очевидно в середині.

— Psia krew! Кажі, пане, де він, під яким номером?!

З середини щось невиразно відповіло.

— Прокляття! Ці „вільні агенти“ завжди так: заварять кашу, а потім, як до діла, то їх і немає.

Двоє мужчин почали щось межі собою пошепки розмовляти. Коли один із них повернувся лицем до Наталі, перед її очима виразно блиснув білий орел.

Щось підсвідоме штовхнуло Наталю. Лишаючись весь час у смузі тіни, вона підійшла зовсім близько до групи. В цей самий час те, що було всередині кола, обізвалося:

— Води!

Наталя застигла на місці.

— Боронко, принеси води від дозорцової: Ну, що, панові легше?

— Дуже зле... мене треба негайно додому... Тамп'янів, б...

Якщо хвилину перед цим у Наталі ще могло бути вагання, то тепер уже його не було.

— Ну, але я сподіваюся, що пан не буде тут із нас дурнів робити і скаже нам нарешті номер помешкання того... Прошу напитися води.

Хвилина павзи, жадібне ковтання води, а потім, наче клекіт із грудей:

— Помешкання 19... Сергій Загородній... там і той, другий...

Не тямлячи себе, Наталя з блискавичною швидкістю вибігла на площадку, повернула, і знов побігла вгору. При новому повороті, озирнулася від страшного зойку, що розірвав повітря: на підлозі побачила перекривлене Миколине обличчя все залите кров'ю.

Ніколи пізніше не могла довідатись Наталя, чи цей крик був від болю конання, чи він того, що Микола побачив Наталю — про це вона ніколи не дізналась. Знала тільки, що в момент цього нелюдського зойку, вона зустрінулася з його очима повними такого невимовного жаху, який може бути тільки перед конанням.

Це був мент... В другий Наталя вже стукала до дев'ятнадцятого номера дверей. Три нервових дзвінка, кроки за дверима... Нарешті вона у помешканні.

— Ви, Наталю?! Так пізно?

— Сергію, поліція!

— Що?! Де?..

— Скорше! Станіслав тут?

Дз-з-з-з... — пронизливий дзвінок.

— Вони... Сергію, де у вас кухонний хід?..

— W imieniu prawa! — крик за дверима.

— Скорше, скорше! Нехай господарка підійде до дверей.

Пітьма... Стрімкі, покручені сходи...

— Я — перша!

Були вже внизу, коли почули голоси згори:

— Шукай! Тримай!

В мент перебігли двір.

— Тримай! — загрюкали дверима нагорі.

— Сюди! — шепнув Сергій, пересаджуючи Наталю через невисокий паркан.

Чийсь садок, знову паркан, якась малолюдна вулиця й нарешті світ, гамір великого міста, крики й свистки лишилися десь іззаду, втікачі злилися й загубилися в розбурканому морі...

XXXIV

На другий день зі Східнього двірця від'їздило кілька партій безробітних на Волинські смолярні. В одному кутку прокуреного вагону сиділо троє робітників: двоє мужчин і жінка. Вони майже не розмовляли між собою, тільки жінка час від часу підходила до вікна, щоб подивитися на годинника, що висів на пероні саме проти вагону.

— Пора би вже й від'їздити — звернулася вона до своїх товаришів.

— Прошу приготувати документи! — залунало в цій хвилі з дверей вагону.

Зашелестіли папірці. Жандарі лаялись, переглядаючи ці брудні, подерті „доводи особи“. Коли жінка в кутку подавала свого папірця, її рука злегка тремтіла.

— Марія Савченко, тридцять двох років, уродженка Волині — прочитав у голос жандар; пильно придивився до чистого папірця, до фотографії, потримав трохи в руках, наче роздумуючи, потім повернув посвідку власниці й пішов далі.

— І чого це вони документи перевіряють? — запитав хтось.

Дядько, що сидів на лаві під вікном, потягнув із люльки, пустив дим у бороду і стиха, хитро всміхнувся:

— Комуністів якихось шукають.

— Хе-хе! — обіззався парубок — шукай вітра в полі!

— Та таки-так — підтвердив за перегородкою дідусь у подертій козушині. — Ото ж і в нас під Ковлем: вдень немає комуни, а вночі хто зна де й береться. Вдень — люди, як люди, а вночі диверзанти. Вже що намучився і солтис, і жандарі — нічого не помагає. Ото ж і мій за це саме вже рік сидить...

Залунав кондукторський свисток, застукотіли колеса. Розмова полилася ритмічніше, в такт рухові.

Потяг нісся просто кудись у пільму. Пільма завжди непевна, вона завжди готує несподіванки. Але хіба це вперше цей велетенський паротяг бачив перед собою безодню?

Удень — звичайні собі люди, уночі диверзанти.

МАЙ - ДНІПРОВИЧ

ПОЕТАМ

Коли б співають отак усе,
що серце в сутіні мережить...
— Поети! Дайте нам пісень
гучних, як дзвін, стрімких, як вежі!
Таких, щоб сон і сум осель
топили в радості, в безмежжі!..
... Ну, як же нам співають усе,
Що серце в сутіні мережить?

Поклав на серце я печать,
закув я серце в панцер міці.
Ще треба нам огня й меча,
'а не туманних інтуїцій.
Ще треба заклику й бича
і дзвонів радості і криці!
... Кладіть же на серця печать
і куйте їх у панцер міці!

Ще революція росте,
Ще жде співців прийдешня днина...
Ще Захід шле своїх „гостей“
і квапиться рука руїнна
на нашу радість—волю й степ.
— Дзвенить червона Україна!—
Ще революція росте,
ще жде співців прийдешня днина...

Поети! Будьмо, як гудки!
Поети! Будьмо, як фанфари!
На всі світи—наш день гулкий!
О, будуть, будуть ще пожари!
Ще революції полки
по всіх світах роззграють хмари...
Поети! Будьмо, як гудки!
Поети! Будьмо, як фанфари!

В САДУ

Нам кажуть: ніч. А ми за ватри!
А ми — в ярку електросіть.
Розвісив клен зелені патли
і думав день наш погасить.

Аж зирк! у кучерях завітло
червоно - жовто - голубим!
І бризне сонця тріль привітна
над віком нашим молодим.

Веселий шум і сміх — як повінь.
Оркестр іскриться, як вино.
І кожна гілка ніжно ловить
дівоче тепле рамено.

І всі до одного — про Завтра.
І всі до одного — дзвенять.
Нам кажуть: ніч. А ми — за ватри.
Нам скажуть: ніч. А ми — до дня!